

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОГО ФОРМАТУ ПРИНЦИПІВ ПРАВА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ З ОГЛЯДУ НА ЇХ БЕЗУМОВНУ ІМПЕРАТИВНІСТЬ

Бейкун Андрій Леонардович,

доцент кафедри правового забезпечення та правоохоронної діяльності
факультету забезпечення державної безпеки
Київського інституту Національної гвардії України,
кандидат юридичних наук, доцент

Як відомо, характерною особливістю міжнародного гуманітарного права є те, що воно поєднує дві різні концепції, одна з яких має нормативний характер, а друга - етичний. Відповідно, міжнародне гуманітарне право будує правовий концепт навколо етичних норм, оскільки змістове навантаження будь-якої галузевої правової позиції – це своєрідний компроміс між міркуваннями воєнної необхідності та вимогами гуманності, метою якого (означеного компромісу) є максимально можливе пом'якшення проявів насильства через правове обмеження засобів та методів ведення воєнних дій і конкоюдентне зобов'язання воюючих сторін гуманно поводитись з особами, які не беруть або перестали брати участь у воєнних діях.

Разом з тим, міжнародне гуманітарне право будується і на підставі певних принципів, які покликані забезпечувати єдність і системність його нормативно-етичних положень. Означені принципи відображають змістове навантаження чинних джерел МГП: конвенцій, декларацій, протоколів, резолюцій, програмних документів тощо. Водночас, принципи міжнародного гуманітарного права мають відповідати змісту визнаних принципів міжнародного публічного права, закріплених Статутом ООН, Декларацією № 995_569 від 24 жовтня 1970 року «Про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй» і Заключним актом Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 01 серпня 1975 року [1; 2].

Розгляду принципів міжнародного гуманітарного права, що застосовується під час збройних конфліктів, присвячено чимало уваги провідних науковців-міжнародників, у тому числі правників. Особливої актуальності погляди щодо сучасного розуміння принципів права збройних конфліктів як домінанти міжнародних відносин під час воєнних дій набули у зв'язку з повномасштабним вторгненням збройних сил російської федерації на територію України у лютому 2024 року.

Вагоме місце у вивченні даної проблематики займають праці західноєвропейських вчених різних історичних епох, таких як: Е. Давіда, Г. Гроція, Ж.-Ж. Руссо, Ж. Пікте, Ф. Бюньона тощо. Серед вітчизняних дослідників варто відзначити: І.В. Авдошина, М.М. Гнатовського, О.В. Гороховську,

В.В. Гутника, А.І. Дмитрієва, І.І. Лукашука, Ф.Ф. Мартенса, Д.П. Мартинівського, Л.П. Медвідь, В.І. Муравйова, В.П. Пилипенка, М.М. Прохоренка, М.Л. Рабіновича, В.Г. Стрекозова, О.В. Ткачука, В.Х. Ярмакі та інших.

Загально визнано, що принципи права – це його основні начала, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значимістю, вищою імперативністю і відображають найважливіші положення права [3, с. 23].

У той же час, як відомо, принципи військового права або права збройних конфліктів формуються на основі чинних міжнародно-правових нормативів, зокрема, міжнародних конвенцій «права війни» та «права миру». Країни, які ратифікують вищезгадані правові документи та імплементують їх у національне законодавство, апріорі, зобов'язуються дотримуватися і відповідних задекларованих принципів.

Разом з тим, у науці міжнародного гуманітарного права відсутні позиції щодо єдиної концепції про принципи права збройних конфліктів. Відповідно, і у дослідників-міжнародників немає єдиної позиції щодо поняття, класифікації та формулювання відповідних принципів.

Так, на погляд В.П. Пилипенка, окреслені міжнародні принципи права збройних конфліктів повинні включати:

а) гуманітарний принцип, який забороняє воюючим сторонам використовувати військову силу, не виправдану військовою необхідністю; цей принцип охоплює всі сфери збройної боротьби, що стосуються засобів і методів її ведення, а також засобів і методів захисту жертв війни;

б) принцип неприпустимості дискримінації, який зобов'язує воюючі сторони гуманітарно захищати тих, хто користується захистом міжнародних конвенцій, у всіх випадках і без будь-яких відмінностей, заснованих на характері або походженні збройного конфлікту, незважаючи на підстави та обґрунтування причин такого воюючими сторонами; неприпустимо надавати обґрунтування дискримінації або посилатися на нього при вчиненні дій дискримінаційного характеру за ознаками раси, кольору шкіри, релігії, статі чи фінансового становища;

в) принцип відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права, що включає, зокрема:

а) міжнародно-правову відповідальність держав,

б) кримінальну відповідальність окремих осіб;

г) принцип обмеження вибору учасниками засобів і методів збройної боротьби;

д) принцип розмежування військових і цивільних об'єктів;

е) принцип захисту учасників збройної боротьби, а також цивільного населення [4, с. 105].

В.В. Гутник у якості основних принципів права збройних конфліктів позиціонує:

а) принцип гуманізації сфери збройної боротьби;

б) принцип неприпустимості застосування варварських і нелюдських засобів ведення збройної боротьби;

в) принцип захисту жертв війни і мирних об'єктів;

г) принцип рівного поводження з учасниками збройних конфліктів і заборони їх дискримінації;

д) принцип чесності і сумлінності у виборі методів ведення збройної боротьби;

е) принцип відповідальності учасників збройних конфліктів за військові злочини [5, с. 73-74].

В.Х. Ярмачі пропонує вважати загальними принципами міжнародного гуманітарного права такі принципи: гуманізму, неприпустимості дискримінації, відповідальності за порушення норм і принципів цієї галузі міжнародного права. Серед принципів, що регулюють засоби і методи збройної боротьби, науковець позиціонує принципи: обмеження воюючих у виборі засобів збройної боротьби, розмежування військових і цивільних об'єктів, заборона застосовувати недозволені засоби війни, зброю масового знищення, зброю, що заподіює зайві страждання. У свою чергу, принципи захисту учасників збройної боротьби і цивільного населення пропонується розподілити на дві підгрупи: принципи захисту прав комбатантів, і, відповідно, принципи захисту прав цивільних осіб під час збройних конфліктів [6, с. 96].

Загальноновизнано, що найбільш складну і розгалужену систему принципів пропонує Ж. Пікте, який поєднує їх у три групи: основні, загальні і принципи, якими мають керуватися воюючі стосовно жертв збройних конфліктів.

У будь-якому випадку, усі ці та інші виокремлені науковими позиціями і концепціями принципи узагальнюють зміст та гуманістичну спрямованість норм міжнародного гуманітарного права та вказують на головну мету регулювання буття суб'єктів міжнародного права під час збройної боротьби, насамперед, у формі збройних конфліктів міжнародного та не міжнародного характеру. У зв'язку з цим доцільно, як вбачається, розглянути більш детально найбільш актуальні відносини, що опосередковуються відповідними принципами права збройних конфліктів, а також основні міжнародні нормативно-правові акти, що їх регулюють (як принципи, так і відносини, що ними опосередковуються).

У ст. 1 III Гаазької конвенції «Про відкриття воєнних дій» від 18 жовтня 1907 року початком війни вважається час фактичного початку воєнних дій або момент офіційного оголошення війни (воєнного стану). Військові дії не можна розпочинати без попереднього та чіткого попередження у формі обґрунтованого оголошення війни або ультиматуму з наступним умовним оголошенням війни. Просте оголошення війни не легітимізує загарбницьку війну. Незважаючи на те, що оголошення війни є міжнародним злочином, обов'язок вжити таких дій до прямого вторгнення в іншу державу передбачено нормами міжнародного гуманітарного права. Це правило не легалізує збройну агресію однієї держави проти іншої, але, разом з тим, надає певні гарантії іншій стороні щодо можливості захисту та правових наслідків для обох сторін після закінчення збройного конфлікту [7].

Варто звернути увагу і на офіційно детермінуєний початок війни, що має серйозні правові наслідки і для воюючих сторін, і для всіх інших зацікавлених держав. З її початком для воюючих сторін настають правові наслідки:

припиняються дипломатичні та консульські відносини, персонал посольств і консульств відкликається. Віденська конвенція № 1138 «Про дипломатичні відносини» від 18 квітня 1961 року зобов'язує держави сприяти персоналу посольств і консульств для виїзду в свою країну; з початком військових дій починається фактичне виконання норм і принципів міжнародного права про правила ведення бойових дій; гуманітарні конвенції не можуть бути денонсовані сторонами, які під час війни беруть участь у збройному конфлікті; захист інтересів воюючої держави та її громадян може бути ввірений якійсь третій державі, обраній для цієї мети воюючими сторонами, через яке підтримуються зв'язки між воюючими державами; до громадян країни-супротивника може бути застосований спеціальний режим (їх право на вибір місця проживання обмежується, вони можуть бути інтерновані або примусово поселені у визначеному місці); припиняються економічні, торговельні та фінансові відносини, угоди з юридичними та фізичними особами противника; втрачають чинність всі двосторонні договори між воюючими, а багатосторонні договори припиняють свою дію; майно, що належить безпосередньо ворожій державі, конфіскується (за винятком майна дипломатичних і консульських представництв); майно, що належить громадянам ворожої держави, залишається недоторканим; торгові судна воюючих, що знаходяться до початку війни в ворожих портах, можуть бути реквізовані або затримані до кінця війни незалежно від приналежності (державі, юридичним або фізичним особам); воюючі сторони зобов'язані враховувати законні інтереси нейтральних і інших невоюючих держав [8].

Важливим аспектом у сфері реалізації відповідних принципів є і театр воєнних дій, оскільки «абонуючи» певну територію держави для розгортання військ (сил) і, в кінцевому рахунку, воєнних дій, зачіпається і населення та інфраструктура відповідної території, а міжнародне гуманітарне право, як відомо, спрямовує свою діяльність на гуманізацію та мінімізацію негативних наслідків війни. Тому існують території зі спеціальним правовим статусом, на яких забороняється розгортання воєнних дій. У міжнародному праві все більше простежується тенденція до звуження просторової сфери ведення збройної боротьби.

Відповідно, на театр воєнних дій не можуть бути перетворені території, статус яких визначено міжнародними договорами. Так, Гаазька конвенція «Про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту» від 14 травня 1954 року та Другий протокол до неї від 26 березня 1999 року, забороняють перетворювати на театр воєнних дій культурні, історичні центри. Не можуть вважатися театром війни: санітарні зони і місцевості, що мають відмітні емблеми (знаки) для огороження від дій війни поранених, хворих, медичний персонал для догляду за ними, військовополонених, райони розташування атомних електростанцій, гребель. З театру воєнних дій виключаються також нейтралізовані і демілітаризовані території [9; 10].

У міжнародному гуманітарному праві важливе місце посідають і принципи, що регулюють відносини стосовно мирного вирішення збройних конфліктів.

Як правило, припинення стану війни між воюючими державами оформляється підписанням мирного договору. Правові наслідки закінчення війни для воюючих держав: закони та звичаї війни більше не діють; поновлюються чи встановлюються мирні дипломатичні відносини; відбувається відновлення чинності раніше підписаних міжнародних договорів; всі військовополонені повертаються, цивільні особи, які потрапили на територію противника, репатріюються; окупаційні війська відводяться; проводиться розмінування територій; вирішуються питання політичної та матеріальної відповідальності держав та кримінальної відповідальності військових злочинців [11; 12, с. 347].

Принципу гуманізації процедур припинення стану війни присвячена і Міжнародна конвенція про спрощення та гармонізацію митних процедур (Київська конвенція) у редакції від 26 червня 1999 року, ст. 14 якої передбачає, що будь-який спір між двома чи більше Договірними сторонами щодо тлумачення або застосування цієї Конвенції вирішується, наскільки це можливо, шляхом переговорів між ними. Конвенція містить основні принципи мирного вирішення конфліктів, а також повернення конфліктуючих країн до нормальних відносин [13].

Іншим важливим аспектом відносин у міжнародному гуманітарному праві є низка принципів нормативного регулювання засобів і методів ведення війни. Відповідно, до міжнародно-правових норм щодо заборони застосування окремих видів зброї належать, зокрема: Конвенція про заборону застосування вибухових і запальних боєприпасів (1868 рік); низка Гаазьких конвенцій про закони та звичаї війни 1899 і 1907 років; Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення (1972 рік), Женевська конвенція про конкретні види звичайної зброї (1980 рік) та інші. Щодо заборони ядерної зброї існує низка резолюцій і декларацій Генеральної Асамблеї ООН, у тому числі заяви більшості держав про заборону її використання як зброї масового знищення [14].

Принцип гуманізації методів ведення війни полягає у тому, що, крім заборонених засобів ведення війни, сучасне міжнародне право також забороняє і певні методи ведення війни, такі як: вбивство або заподіяння небезпечних поранень комбатантам та іншим особам, які не беруть участі у війні; заборона учасникам бойових дій віддавати накази нікого не залишати живими та погрожувати противнику; незаконне використання типової символіки Червоного Хреста, ООН, прапорів та військової форми неконфліктних країн; віроломно вбивати або брати у полон ворога (завоювати довіру ворога і переконати ворога, що він або вона користується захистом згідно з положеннями міжнародного права). Разом з тим, міжнародне гуманітарне право не забороняє певні види військової тактики, зокрема, проведення військових дій за допомогою нових тактичних прийомів, використання камуфляжу та цілей-оманок, поширення неправдивої оперативної інформації для введення в оману супротивника тощо [15, с. 228].

Одним із головних принципів міжнародного гуманітарного права є принцип забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного

стану. Існує велика кількість нормативних актів, спрямованих на встановлення гарантій як для окремих груп населення, так і для населення в цілому на території ведення бойових дій.

У міжнародному гуманітарному праві таких суб'єктів називають жертвами збройних конфліктів. Отже, жертвами збройних конфліктів є особи, які не беруть безпосередньої участі у бойових діях або припинили участь на певний період часу: поранені і хворі військовослужбовці і некомбатанти, військовополонені, цивільне населення, у тому числі на окупованих територіях.

Жертви будь-якої війни повинні користуватися захистом і гуманним ставленням за будь-яких обставин. Діти, жінки та люди похилого віку користуються особливим захистом і заступництвом. Правопорушники, які умисно порушують нормативні акти щодо захисту жертв війни, є військовими злочинцями та підлягають кримінальному переслідуванню [16, с. 31-32].

Міжнародно-правовий захист поранених і хворих, які перебувають на дійсній військовій службі, а також осіб, які постраждали внаслідок корабельної аварії на морі, передбачено Женевськими конвенціями про захист жертв війни №№ I і II (від 12 серпня 1949 року) та Додатковими протоколами до них №№ I і II що стосуються захисту жертв збройних конфліктів міжнародного та не міжнародного характеру (від 08 червня 1977 року). Означені Конвенції та Додаткові протоколи до них вимагають від воюючих сторін надавати допомогу та медичну допомогу пораненим і хворим противника, які вважаються військовополоненими, при цьому, також не допускається знищувати їх, навмисно залишати без медичної допомоги, або навмисно створювати умови для їх зараження тощо.

Захист військовополонених передбачено також Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року (III Женевська конвенція).

Означені вище міжнародні нормативи визнають військовополонених роззброєними ворогами, які тимчасово перебувають під юрисдикцією не окремої особи чи командира військового підрозділу, а під владою національної (сторони), яка веде війну, і яка бере повну відповідальність за їх долю [11; 17, с. 200].

Принцип міжнародно-правового захисту цивільних осіб при збройному конфлікті забезпечується IV Гаазькою конвенцією про закони і звичаї війни на суходолі та додатком до неї: Положенням про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року та IV Женевською конвенцією про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. Цивільні особи в усіх випадках мають право на гуманне поводження та захист від будь-яких актів насильства, залякування, терору та образи, як на території, тимчасово окупованій ворогом, так і в тилу ворога. До захищаних означеними конвенціями суб'єктів відносяться усі без виключення цивільні особи, які опинилися у зоні ведення бойових дій та на окупованій території. У разі сумніву щодо цивільного стану особи – вона усе одно вважається цивільною [18; 19; 20, с. 97].

IV Женевська конвенція встановлює також правила поводження з інтернованими особами. Як відомо, інтернування позиціонується як примусове утримання воюючою державою громадян іншої воюючої держави. Відповідно до IV Женевської, - конфліктуючі країни зобов'язані «забезпечувати безкоштовне утримання» (стаття 81); інтерновані повинні отримувати їжу та одяг (стаття 89), медичну допомогу (стаття 91) тощо. У разі вчинення злочину інтернованою особою, до неї повинен застосовуватися закон, що діє на території проживання такої інтернованої особи (стаття 117). Особи, які перебувають під домашнім арештом, звільняються, як тільки відпадають причини для такого арешту (стаття 132) [19].

Принцип міжнародно-правового захисту культурних цінностей забезпечується Гаазькою конвенцією про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року та Другим протоколом до неї від 26 березня 1999 року [21; 22].

Отже, переліченим та іншим принципам міжнародного гуманітарного права кореспондує і відповідна переважна більшість норм міжнародного гуманітарного права, що походять від означених принципів та втілюють їх зміст.

Варто при цьому, як вбачається, зробити застереження, що право збройних конфліктів окреслює ще один принцип – так званий «принцип взаємності», який можна позиціонувати як принцип-антипод. Він полягає у тому, що воююча сторона не може відмовитися від дотримання принципів і норм права збройних конфліктів, навіть у разі порушення цих правил і нормативів іншою воюючою стороною.

Отже, цілісна система принципів права збройних конфліктів та їх класифікація мають, як вбачається, вирішальне значення для змістового наповнення відповідних міжнародно-гуманітарних норм. І відповідні принципи є правовою основою, на якій базуються конкретні міжнародні норми «права війни» та «права миру». Як вбачається, зміст і призначення таких норм можна усвідомити лише з урахуванням відповідного принципу чи їх «родової» сукупності.

Таким чином, принципи права збройних конфліктів забезпечують праву, що застосовується під час воєнних дій, єдність і системність, визначають мету, зміст, напрями нормативного регулювання. Відповідно, будь-який міжнародно-правовий акт, що містить неконкретні, «розмиті», відірвані від дійсності чи неактуальні вже норми, - буде декларативним і недієвим, що особливо актуально для такої специфічної врегульованої правової сфери, як збройний конфлікт.

Наявність у міжнародному гуманітарному праві усталеної системи принципів дає фундаментальні підстави до правильного розуміння концепту національних правових актів, у першу чергу тих, що регламентують дії Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних і розвідувальних органів під час відбиття повномасштабної збройної агресії. Безумовно, що означені принципи забезпечують певну системність нормативного регулювання збройної боротьби національними актами законодавства.

Список використаних джерел

1. Декларація № 995_569 від 24 жовтня 1970 року Про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140050_140050 (дата звернення: 24.03.2025).
2. Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 01 серпня 1975 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU75010> (дата звернення: 24.03.2025).
3. Дмитрієв А. І., Муравйов В. І. Міжнародне публічне право: *навчальний посібник* / Відп. редактори: Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 640 с.
4. Пилипенко В. П. Военні злочини за Римським статутом Міжнародного кримінального суду: питання теорії та практики. *Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук*. Спеціальність: 12.00.11 – міжнародне право. Одеса, 2024. 465 с. URL: https://docs.mgu.edu.ua/docs/vchen_rada/disertacii/dysertatsiya_pylypenko.pdf (дата звернення: 24.03.2025).
5. Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буromенського: *монографія* / авт.кол.; за ред. В. М. Репецького та В. В. Гутника. Львів – Одеса: Фенікс, 2017. 564 с. URL: https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/09/M_V_monografiya.pdf (дата звернення: 24.03.2025).
6. Ярмакі В. Х. Система принципів міжнародного гуманітарного права, що застосовується під час збройних конфліктів. *Південноукраїнський правничий часопис. Правова система: теорія і практика*. 4-2018, Ч. 1. С. 95-99. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2018/4/part_1/26.pdf (дата звернення: 24.03.2025).
7. Конвенція про відкриття воєнних дій (III Гаазька конвенція). Конвенція № 995_b85 від 18.10.1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b85#Text (дата звернення: 24.03.2025).
8. Віденська конвенція № 1138 «Про дипломатичні зносини» від 18.04.1961. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_048. (дата звернення: 24.03.2025).
9. Гаазька конвенція «Про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту» від 14 травня 1954. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU54K01U> (дата звернення: 24.03.2025).
10. Другий протокол до Гаазької конвенції Про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року від 26 березня 1999 року. Приєднання Україною, Законом України від 30 квітня 2020 року, N 585-IX (Офіційний вісник України від 02.06.2020, № 42, стаття 1357). URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/MU99311?ed=1999_03_26&an=2 (дата звернення: 24.03.2025).
11. Міжнародне гуманітарне право та його норми про захист жертв війни. [Інформаційний портал: Міністерство оборони України]. URL: https://www.mil.gov.ua/content/MHP/PREZ_BZVP.pdf (дата звернення: 24.03.2025).
12. Стрекозов В. Г., Кудашкин А. В. та ін. Військове право: *підручник*. Серія: «Право в Збройних Силах: консультант». – «За права військовослужбовців». 2004. Вип. 45. 640 с.
13. Міжнародна конвенція про спрощення і гармонізацію митних процедур (Киотська конвенція) у редакції від 26 червня 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_643#Text (дата звернення: 24.03.2025).
14. «Енциклопедія Сучасної України» (The Encyclopedia of Modern Ukraine). Науково-енциклопедичне видання Інституту енциклопедичних досліджень НАН України [Електронний ресурс: ENCYCLOPEDIA OF MODERN UKRAINE]. URL: <https://esu.com.ua/article-27901> (дата звернення: 24.03.2025).
15. Ярмакі В. Х. Галузеві принципи міжнародного гуманітарного права. *Південноукраїнський правничий часопис. Правова система: теорія і практика*. 2013. № 1. С. 227-229. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Purch_2013_1_75. (дата звернення: 24.03.2025).
16. Пилипенко В. П. До категорії «воєнних злочинів» в системі міжнародного кримінального права. Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозасто-